

בְּעֵקְבֵי הַקְּבֵעַ

הערה על מרכיב ה"קבע" בתפילה

עמנואל מסטיי

לע"נ סגן ארו לוי ז"ל

"העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים"; היגד זה של ר' אליעזר בא בפתיחת משנה ד בפרק רביעי בברכות, והוא מזכיר כמוכן את דברי ר' שמעון במשנת אבות (ב יג): "הוי זהיר בקרית שמע ובתפלה, וכשאתה מתפלל אל תעש תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום ברוך הוא". אלא שבניגוד לר' שמעון, לא נשמעת בדברי ר' אליעזר, לפחות במבט ראשון, הוראה מעשית כלשהי. אין דבריו סדורים במתכונת של מחלוקת מובהקת, למשל: 'ור' אליעזר אומר: אל יתפלל קבע אלא תחנונים'. אף על פי כן, יש הרואים בדבריו המשך של המחלוקת במשנה הקודמת, משנה ג, בה הנידון הוא נוסח התפילה,¹ ואת רצף המשניות שלאחר מכן (החל מדברי ר' יהושע, "המהלך במקום סכנה") כסדרה העוסקת בנושא חדש. נביא כאן את המשניות השייכות לעניין על פי כ"י קויפמן:²

[משנה] ג'

רבן גמליאל אומ': בכל יום אדם מתפלל שמונה עשרה.³

ר' יהושע אומ': מעין שמונה עשרה.

ר' עקיבה אומ': אם שגרה תפילתו בפיו מתפלל שמונה עשרה, ואם לאו מעין שמונה עשרה.

[משנה] ד'

ר' אליעזר אומ': העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים;

ר' יהושע אומ' המהלך במקום סכנה מתפלל תפילה קצרה מעין שמונה עשרה, ואומ' הושע [...]

- 1 וכך הוא במשנה שבירושלמי דפוס ונציה. ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה לברכות, עמ' 31 ואילך, בביאור לשורה 28.
- 2 ישנם שינויי נוסחאות חשובים, אך כאן נציין רק למה שנצרך לענייננו.
- 3 כך בנוסח כ"ק, ובדפוסים: "בכל יום ויום מתפלל אדם שמונה עשרה". לבירור דברי ר"ג ראה ש' נאה, "בורא ניב שפתים", פרק בפנומנולוגיה של התפילה על פי משנת ברכות ד, ג; ה, ה', תרביץ סג/ב תשנ"ד, עמ' 185-218, עמ' 22 במאמר הערה 106.

בעקבי הקבע

[משנה] ה'

היה רכוב על החמור ירד; אם אינו יכול לירד יחזיר את פניו; אם אינו יכול להחזיר את פניו יכוון את לבו כנגד (בית) קודשי הקדשים.

[משנה] ו'

היה יושב בספינה או באסדה יכוון את לבו כנגד בית קדש הקדשים.

אחד ההסברים לחלוקה זו של משניות ג-ד, המצויה ברוב עדי הנוסח, הוא הניסיון לפתור את הקושי הנובע מכך שר' אליעזר מופיע לאחר ר' עקיבא תלמידו.⁴ לעומת זאת, אם נראה בדברי ר' אליעזר היגד בפני עצמו, ייפתרו הקשיים באשר לסדר הדוברים במשנה, וכן באשר לאופן הניסוח של דברי ר' אליעזר בהשוואה לדוברים שלפניו. כן ייתכן לראות על יסוד אפשרות זו את דברי ר' אליעזר כקשורים דווקא לשרשרת המשניות הבאות אחריו, וכמשמשים הקדמה להם.

א

מהו 'קבע' זה שאנו מדברים בו? מן התלמודים נראה כי המדובר הוא בביטוי המתייחס לקביעות נוסח התפילה. בבבלי מובאים ארבעה פירושים; "מאי קבע? אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא: כל שתפילתו דומה עליו כמשוי" (משא; ברכות כט ע"ב). פירוש זה עונה על השאלה בתיאור סימפטומטי של המתפלל, אך נראה שאין הוא מגדיר את הקבע עצמו. הפירוש השני "ורבנן אמרי: כל שאינו אומרה בלשון תחנונים" נראה גם הוא כמתאר את התנהגות המתפלל באופן שאין בו כדי לענות חד משמעית על השאלה.⁵ בפירוש השלישי נמצא קצה חוט – "רבה ורב יוסף דאמרי תרוויהו: כל שאינו יכול לחדש בה דבר". כלומר, תפילת הקבע כשמה כן היא – תפילה רגילה ושגרתית ללא חידוש, ללא נופך אישי; אגב פירושם של רבה ורב יוסף, מספר ר' זירא על עצמו "אנא יכילנא לחדושי ביה מילתא ומסתפינא דלמא טרידנא". הפירוש הרביעי הוא התמוה ביותר – "אביי בר אבין ור' חנינא בר אבין דאמרי תרוויהו: כל שאין מתפלל עם דמדומי חמה, דאמר ר' חייא בר אבא אמר ר' יוחנן: מצוה להתפלל עם דמדומי חמה". מה עניין זמן דמדומים אצל "קבע"? עלינו לבחון גם את הדעות בירושלמי. הירושלמי אינו פותח כמו הבבלי בכירור מהו "קבע", אלא מתחיל מיד בהצבת גדרים מעשיים ביחס להיגד של ר' אליעזר. בתוך כך ברור, כי להבנתו יש בהיגד הזה משמעות מעשית, והיא זו שזוקקת הגדרה מדויקת:

4 תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 32. ביקורת על שיטתו אצל יוסף פ' הלוי, להלן הערה 6, עמ' 22.

5 אכן פירוש זה (המופיע בכל כתבי היד החשובים למעט כ"י מינכן) נראה בעייתי מצד עצמו, שכן ר' אליעזר כבר אומר במשנה "אין תפילתו תחנונים", ומה תורמים רבנן להבנת העניין "כל שאין אומרה בלשון תחנונים"? אך ראה להלן.

”ר’ אבהו בשם ר’ אלעזר: ובלבד שלא יהא כקורא באיגרת.⁶ ר’ אחא בשם ר’ יוסי: צריך לחדש בה דבר בכל יום [...] אמ’ ר’ זעורא: כל זמן דהוינא עביד כאן הוינא טעי”. בהמשך מספרת סוגיית הירושלמי על אמוראים שהיו מחדשים בתפילותיהם. אם נקביל בין שני התלמודים, הרי קרוב לודאי שפירוש ר’ יעקב בר אידי בשם ר’ אושעיא בבבלי (“כל שתפילתו דומה עליו למשוי”) עומד בפני עצמו, פירוש “רבנן” בבבלי (“כל שאינו אומרה בלשון תחנונים”) הוא פרשנות או ‘תרגום’ לדברי ר’ אבהו בשם ר’ אלעזר (“ובלבד שלא יהא כקורא באיגרת”), ושיטת רבה ורב יוסף בבבלי (“כל שאינו יכול לחדש בה דבר”) עומדת כנגד שיטת ר’ אחא בשם ר’ יוסי בירושלמי (“צריך לחדש בה דבר בכל יום”). ר’ זירא המופיע בבבלי הוא אותו ר’ זעורא בירושלמי, החושש לחדש בתפילתו.⁷

על אף ההקבלה, קיבלו הדברים בדרך עריכתם צביון שונה בשני התלמודים, בין הבבלי המבקש לברר מהו קבע, לבין הירושלמי המציב גדרים לקבע. הבבלי מבין את מימרת ר’ אליעזר כשלילה של תפילת הקבע; ואילו הירושלמי מבין אותה כהשלמה עם מציאותה של חלופה קיימת, היא תפילת הקבע, והיותה צורה נוספת של תפילה, שאמנם אינה ‘תחנונים’, אך היא לגיטימית – כל עוד המתפלל שומר על אלמנטים בסיסיים של תפילה (אינו אומרה כקורא באיגרת, וכל עוד הוא מחדש בה דבר בכל יום). כך, אותם הפירושים (כמעט), המציבים את הגבול בין ‘קבע’ לבין ‘תחנונים’, משמשים בבבלי לקביעת הגבול ה‘חיצוני’, זה שמוציא את המתפלל מגדר ‘תחנונים’, ואילו בירושלמי הם משמשים לקביעת הגבול ה‘פנימי’, השומר את המתפלל בתוך גדר ‘קבע’, באופן שעדיין ניתן לומר עליו שהוא מתפלל ולא מְלַהֵג. הבדל זה נובע, כאמור לעיל, מהבנה שונה של שני התלמודים את מגמת דברי ר’ אליעזר במשנה ד. לדעתנו, ה‘קבע’ בדברי ר’ אליעזר אוחז גם מן השלילה וגם מן ההשלמה. מן השלילה, מאחר וככלות הכול אין הוא הביטוי המקורי והאותנטי של תפילה, ומן ההשלמה כיוון שכבר יש חלופה קיימת, היא תפילת הקבע שסדריה קבועים. לפיכך, אנו מבקשים להבחין בין שתי רמות משמעות של המונח ‘קבע’; האחת, קבע התפילה במובן הפשוט והטכני של מטבע מוצק, דהיינו קביעות מרכיביה של התפילה – הנוסח, הזמן, הכיוון. זהו הקבע שבדברי משנת ברכות (ד א) “תפילת הערב אין לה קבע” – אין לה סדרים מוצקים,⁸ וכן בדברי התוספתא (פ”ג ה”א)

6 לביאור משמעות הביטוי עיין יוסף פ’ הלוי, “לביאור המונח ‘קורא באיגרת’”, עלי ספר טו (תשמ”ט), עמ’ 21-30.

7 בירושלמי “כל זמן דהוינא עביד כן הוינא טעי” בכל פעם שהייתי עושה כך הייתי טועה, ואילו בבבלי: “מספתינא דלמא טרידנא” – חושש אני שמא אֶטְרַד, אך נוסח אוקספורד של הבבלי קרוב אפילו יותר לירושלמי “אנא יכלינא לחדותי ואי מחדתנא מי טרידנא” (צ”ל מִטְרִיִּדְנָא). מן ההקשר בו נתון משפט זה במשנה א, נראה כי פשט לשון המשנה מתייחס דווקא לקביעות הזמן, אך הגמרא מרחיבה את אי קביעותה של תפילת ערבית גם מעבר לכך: “מאי אין לה קבע ... כמאן דאמר תפילת ערבית רשות”, ברכות כז ע”ב.

בעקבי הקבע

"כשם שנתנה תורה קבע לקרית שמע, כך נתנו חכמים לתפילה" כלומר, כשם שלמצות קריאת שמע יש הגדרות ברורות מן התורה, כך הגדירו חכמים ביחס לתפילה. אולם בדברי ר' אליעזר, המתייחסים לקביעות שנתנו חכמים בתפילה, ישנו הַרְמָז למשמעות נוספת: קבע התפילה המשולה לקרבן. קבע זה, אשר פירושו רמיה והולכת שולל, מופיע במקרא בדברי מלאכי במשמעות מיוחדת, ולבחינתה ניגש כעת.

ב

מהו מקור ההשראה לשימוש במונח 'קבע' בהקשר של תפילה קבועה?
השורש קבע מופיע במקרא שש פעמים בצורתו זו, וכאחת עשרה פעמים בשיכול אותיות עקב, במשמעות של הולכת שולל, מרמה. כמה דוגמות:

1. עשו דורש את שם אחיו, ואומר במשחק מלים כפול – "וַיֹּאמֶר הֲכִי קָרָא שְׁמוֹ יַעֲקֹב וַיַּעֲקֹבֵנִי זֶה פַעַמִּים, אֶת בְּכֹרְתִי לָקַח וְהִנֵּה עֲתָה לָקַח בְּרַכְתִּי" (בראשית כז לו). ואכן, יעקב "בַּפֶּטֶן עָקַב אֶת אָחִיו" (הושע יב ד); "עָקַב" פירושו כאן 'הקדים ולקח במרמה', או 'לקח בדרך עקלתון'.

2. "מִצְדִּיקֵי רָשָׁע עָקַב שְׁחָד" אומר ישעיהו (ה כג). "כֹּל גֵּיא יִנְשָׂא וְכֹל הָר וְגִבְעָה יִשְׁפְּלוּ וְהָיָה הָעָקַב לְמִישׁוֹר" (מ ד), פירושו שההרים והעמקים המפותלים והמעוקלים יתיישרו ויהיו למישור. 'עָקַב' אם כן קרוב ל'עָקַם'.

3. כך גם עושה ירמיהו שימוש בביטוי "עָקַב הֵלֵב מִפֶּל" כדי לתאר את מי שלבו אינו ישר (ירמיה יז ט).

4. השורש קבע במשמעות של לקיחת דבר מה בערמה: "כִּי ה' יָרִיב רִיבָם [של הדלים והעניים] וְקָבַע אֶת קִבְעֵיהֶם נֶפֶשׁ" (משלי כב כג).

5. במיוחד עלינו לשים לב לפסוקים הבאים: "הִיִּקְבַּע אָדָם אֶל-הַיָּם כִּי אֲתָם קִבְעִים אֹתִי וְאֲמַרְתֶּם בְּמֶה קִבְעֵנוּךְ הַמַּעֲשֶׂר וְהַתְרוּמָה. בְּמֵאֲרָה אֲתָם נֶאֱרִים וְאֹתִי אֲתָם קִבְעִים הַגּוֹי כָּלוּ"⁹. אלה הפסוקים המסכמים את תוכחת מלאכי: "מִגִּישִׁים עַל מִזְבְּחֵי לַחֵם מְגָאֵל וְאֲמַרְתֶּם בְּמֶה גִאֲלוֹנוֹךְ בְּאֲמַרְכֶם שְׁלַחַן ה' נִבְזָה הוּא... וְכִי תִגְשׁוּן עוֹר לְזִבְחֵי אֵין רָע וְכִי תִגִּישׁוּ פֶסַח וְחֹלֶה אֵין רָע הַקְרִיבֶהוּ נָא לְפָחַתְךָ הַיִּרְצֶךָ אוּ הִישָׂא פְּנֶיךָ" (מלאכי א ז-ח).

ברוגמה האחרונה, ישראל אשמים בַּדְמוּתָם לרמות את הקב"ה על־ידי הבאת קרבנות פסולים, כאילו אין בכך כלום. בפסוק שלאחר מכן נאמר: "מִי גַם בָּכֶם וַיִּסְגַּר דְּלַתֵּיכֶם וְלֹא תֵאָרְוּ מִזְבְּחֵי חַנּוּם אֵין לִי חֶפֶץ בָּכֶם", אומר הנביא: טוב שלא תקריבו בכלל משתבאו קרבן שאינו ראוי, והרי לא הקרבן עיקר אלא התמורה הנפשית שהוא אמור לחולל בקרבכם.

9 מלאכי ג ח-ט. וראה בבלי ראש השנה כו סע"א - רע"ב: "לוי איקלע לההוא אתרא, אתא גברא לקמיה אמר ליה קבען פלניא. לא הוה ידע מאי קאמר ליה, אתא שאל ביה מדרשא, אמרו ליה: גזלן אמר לך, דכתיב היקבע אדם א'-הים". וראה גם בבא קמא קיט ע"א.

עמנואל מסטיי

לאור דברי מלאכי, בהשוותו את קרבנות השווא ל'קביעת' הקב"ה במובן של מרמה והונאה, דומה שבקשר הרעיוני (המוכר זה מכבר) בין קרבן לתפלה, אין מונח מאיר יותר לתיאור תפילה הנאמרת בלא כוונה ובלא נגיעה אישית, מן המונח "קבע"; הרי זו 'קביעת ה' ממש כמו הבאת קרבן פסול.

ג

יתירה מזאת, לא השראה בלבד יש כאן אלא גם התרחבות סמנטית, שייתכן וניתן למצוא את עקבותיה בדברי חז"ל בתחומים נוספים. בהרבה מקומות בתלמודים מופיע המונח קבע כהיפוך מעראי, ובכמה מהם ניתן לזהות את הגשר הרעיוני שבין 'קבע' במשמעותו הרגילה, דבר רגיל וקבוע, לבין דבר הנעשה 'קבע' במשמעות של רמיה והטעיה. דוגמות:

1. בבלי שבת יד ע"א:

והבא ראשו ורובו במים שאובין, מאי טעמא גזרו ביה רבנן טומאה?
אמר רב ביבי אמר רב אסי: שבתחלה היו טובלין במי מערות מכונסין וסרוחין, והיו נותנין עליהן מים שאובין,¹⁰
התחילו ועשאו קבע – גזרו עליהם טומאה.
מאי קבע?
אמר אביי: שהיו אומרים: לא אלו מטהרין – אלא אלו ואלו מטהרין.

אחד מן י"ח הדברים שנמנו בית שמאי וגזרו כנגד בית הלל, הוא גזרת הטומאה על מי שטבל במי מקוה עכורים אשר הוסיפו עליהם מים שאובים לשפר את צלילותם. מעיקר הדין דבר זה מותר והטבילה מטהרת. אך לאחר שהפך המנהג לקבע, טעו אנשים לחשוב שמעיקר הדין אין מי המקוה לבדם מטהרים ללא תוספת שאובים. לכן גזרו בהם טומאה. גם כאן שאלת הבבלי "מאי קבע" היא מה היה הפסול בתפישתם של האנשים, שהצריך לגזור טומאה. והתשובה היא, שמנהג העראי אשר נעשה קבע גרם לרשלנות בהבנת מהות הטיהור, בכך שהפך את המשני והטפל לעיקר. דוגמה נוספת:

2. ירושלמי חלה פ"ג ה"א, נט ע"א:

אוכלין עראי מן העיסה כו'
אמר רבי חגיג לא שנו אלא עראי אבל קבע אסור, מפני שהוא מערים לפוטרה מן החלה.

המשנה מתירה לאכול מן העיסה אכילת עראי טרם הפרשת חלה. אך מי שנוהג כן דרך קבע הדבר נאסר עליו, מפני שהוא מערים.¹¹

10 בכ"י מינכן: "שלושת לוגין מים שאובין".

11 "הערמה" אינה דבר אסור מעיקרו, הרי "מערים אדם על תבואתו להכניסה במוץ שלה וכו'", ברכות לא ע"א, ועוד הרבה, אלא שבזה התירו חכמים להערים מלכתחילה, ובחלה לא התירו. בעניין זה ראה מאמרו של הרב י' רוזן, "על הערמות כמדיניות הלכתית", אקדמות יא, (תשס"ב), עמ' 113-121.

בעקבי הקבע

הווי אומר – כאשר העראי הופך למנהג קבוע, גדלה הסכנה שטפל יתחלף בעיקר, וריח ערמה ורמיה יעלה ממנו. גם המתפלל קבע, למעשה מבטל את היסוד העראי, הספונטני והאישי שבתפילה; התפילה הופכת למעשה מכאני של אמירת תשבחות, בקשות והודיות מרוקנות מכל כוונה, וכביכול נוהג האדם ברמיה וחנופה כלפי שמיא.

ד

“כשם שנתנה תורה קבע לקרית שמע כך נתנו חכמים לתפילה”. קביעות הנוסח, כמו גם הזמן והמקום ושאר הדינים הנוהגים בתפילה, נכנסים כולם תחת הכותרת “קבע” במובן הטכני, דהיינו מערכת הדינים הקבועים ההופכים את התפילה למעשה נורמטיבי. ברם, מכאן גם נולד יחס אחר אל התפילה המנוסחת.

בהפיכת התפילה למצווה בעלת גדרים ברורים באופן הביצוע שלה נוסח, זמן, וכו', נעשית היא נחלת הכלל, לפי שאינה מותנית עוד ביכולת יצירתית ובהתמצאות בעולם של ברכות ותפילות. אולם בצד הרווח יש גם הפסד; בדמותה החדשה התפילה היא מעט “קרה”, מנוכרת, שוב אינה בהכרח ביטוי רגשי לרחשי לב האדם, כמו זו הנובעת מן האדם עצמו, מנוסחת על ידו, ונאמרת מתוך מועקה. והרי מתחילתה נועדה התפילה להיות ספונטאנית, אישית, ‘מזדמנת’ בהתאם לנסיבות, למצביו הנפשיים המשתנים של האדם המתפלל, בהם הוא מתעורר מעצמו להביע כוונותיו; בוודאי שהבטל מכך אין תפילתו “תחנונים”.

דברי ר' אליעזר יכולים להתפרש, לפי הבנה זו, לא כחולקים על רבן גמליאל, ר' יהושע ור' עקיבא, אלא כהשלמה (ושמא – השלמה עצובה) עם דמות התפילה כפי שהיא מצטיירת מנושא מחלוקתם; שלושת אלה אינם חולקים על הצורך בקביעות הנוסח, אלא על מידת הקביעות הנדרשת.

אולי המפולת הרוחנית של דור יבנה, והתמוססות התפילה האישית, הספונטנית, בקרב העם, היא שהטרידה את החכמים אשר ניסו לענות על הצורך ביסוד תפילה שתהווה חלופה לתפילה האישית, עבור אלה שאינם מתעוררים להתפלל מעצמם, או שחסרה להם מידת היצירתיות הנדרשת כדי לקיים את חובת התפילה בצורתה הערטילאית.¹² כך, ניתן להניח, נוסדה תפילה מנוסחת המתאימה לכל אדם, כאשר המחלוקת במשנה ג אצלנו היא על מידת המחויבות הנדרשת לנוסח תפילה זו בדיוק, או, למצער, לרעיונותיה. רבן גמליאל סבור שיש לאמץ את התפילה המנוסחת כתפילת חובה שתיאמר כל יום; ר' יהושע סבור שאין לחייב אמירת נוסח זה בדיוק, אלא להניח מסגרת כללית אשר בתוכה יהיה הנוסח המדויק נתון לשיקול המתפלל;

12 בין אם קבעה רבן גמליאל יש מאין, כהנחת ע' פליישר, “לקדמוניות תפילות החובה בישראל”, תרביץ נט, תש"ן, עמ' 397-441, ובמיוחד עמ' 426-429; ובין אם נוצרה קודם לכן ושבה לקבל חיזוק ותוקף ביבנה, מכל מקום נראה שר' אליעזר מכוון בדבריו לתפילה שגדריה קבועים וברורים.

ור' עקיבא מציע להתאים כל אחת משתי השיטות למיומנות המילולית של המתפלל. אך גם רבן גמליאל לא אסר את התפילה הפרטית; וכי ניתן או רצוי לאסור זאת?! התפילה הפרטית וודאי רצויה היא לפני המקום כביטוי לעבודתו, בצד קיום החובה הכללית של התפילה הקבועה והאחידה. יוצא ר' אליעזר ומכריז כי מי שזנח לגמרי את תפילתו הפרטית האישית, ונקט בידו אך ורק את תפילת הקבע האחידה, אל לו לחשוב שבכך די לו כדי למלא את מקום ה'תחנונים'.

אם נעיין בתבנית של דברי ר' אליעזר כפי שהיא מופיעה בשאר מקומות בספרות התנאית, נראה כי תבנית זו מובילה תמיד לקראת דינו של מי שבחר בברירה מסוימת מתוך מספר ברירות. "העושה א' שלו ב', דינו ג'", פירושו: הבוחר לשבץ במסגרת הא' שלו את ב' (מבין אפשרויות אחרות מלבד ב'), אזי דינו ג'. כך "העושה סוכתו תחת האילן (במקום לעשותה במקומות אחרים) – כאילו עשאה בתוך הבית" (משנה סוכה א ב); "העושה סוכתו כמין צריף (במקום לעשותה דפנות וגג) ר' אליעזר פוסל" (שם א יא); "העושה תפילתו (תפילין שלו) עגולה (במקום מרובעת), סכנה ואין בה מצוה" (מגילה ד ח); ועוד. אף כאן "העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים", אם בחרת שתפילתך רק של קבע תהיה, עליך לדעת שאין היא כתפילת התחנונים!

דחיית דברי ר' אליעזר למשנה הבאה בדין נעשתה, שכן עולה ממנה הד לפישה השוללת את נושא המחלוקת הזו מעיקרה, וממילא אין היא יכולה לתרום לדיון אלא את הביקורת על עצם הרעיון ואת האזהרה על השלכותיו. דווקא מקום דבריו בסדרת המשניות הבאה יכירם היטב. המשניות העוסקות במהלך בדרך (או בנהר ובים), מעלות הרהור האין זה מוזר שמקרים אלו מוזכרים כאן כמצבים הדורשים פתרון הלכתי משום הקושי לכוון בהם? והרי למי נוצרה התפילה מתחילת ברייתה אם לא עבור המהלך במקום סכנה שיתפלל על נפשו? מצבי הדוחק הללו הם אלה שאמורים לעורר את התפילה ולא להפריע לה! מקדימה כותרת המשנה ומבארת: דברים אלה נכונים עבור מי שתפילתו אכן נובעת מעומק ליבו כתחנונים וממילא כוונתו טבועה בה, אולם העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים, והוא יזדקק למערכת הפתרונות וההקלות בגדרים שמצות התפילה הקבועה דורשת ממנו, כמו נוסח וכיוון.

אם נסכם, שימושו של ר' אליעזר במונח "קבע" איננו מקרי. הוא מכיל מטען שלילי שמקורו בקרבן של הקובע את ה'. מלבד זאת, הוא מציין במשמעותו הקונקרטי הרגילה את התפילה הקבועה, שנוסחתה וזמנה מוגדרים (כבתוספתא וכבמשנה א דלעיל).

בדברי ר' שמעון באבות טמון עניין נוסף לענות בו. "וכשאתה מתפלל אל תעש תפילתך קבע וכו'"; מן הלשון ניתן להבין שביד המתפלל להחליט – אפילו תוך כדי תפילתו – אם תפילתו של 'קבע' תהיה או של 'תחנונים'. המונח

בעקבי הקבע

'קבע' פה אינו יכול לסבול את המשמעות הקונקרטי (תפילה קבועה ומנוסחת), שכן תפילה זו אינה נוחה להשתנות לאחר תחילתה. עלינו לפרש אם כן את דברי ר' שמעון באחת משתי דרכים; בדרך אחת, 'קבע' במובן של רמיה וחנופה. אז יש להבין את אזהרתו כך: 'אל תתפלל כמי שמנסה להשיג דבר מה בערמה או בחנופה, אלא התחנן ובקש מליבך'. בדרך שניה, ניתן להבין את אזהרתו: 'אל תתייחס לתפילתך הקבועה כמעשה שגרה חסר טעם, אלא חרף קביעותה שקע בה את תחנוני ליבך'. 'קבע' לפי הבנה זו, יהיה 'מעשה שגרה', דבר החוזר על עצמו ללא משמעות מתחדשת.

מדברי ר' שמעון עולה, שגם התפילה הסטנדרטית שאדם מתפלל מתוך חיוב יכולה שלא להיות 'קבע', אם היא נאמרת מתוך תודעה של 'רחמים ותחנונים'. ולהיפך, גם תפילה פרטית אישית שאדם התפלל מעיקרא מתוך תחנונים, יכולה להיעשות 'קבע' אם המתפלל מבצע אותה מעשה מוכני, מתוך אמונה בכוחה המאגי או מתוך הרגל, ולא מתוך תודעה של מתחנן.

ה

על יסוד דברינו לעיל נוכל להציע הבנה מחודשת של פירושי התלמודים למונח הקבע. הבבלי המבקש להבין מהו קבע, מתאר את התנהגות המתפלל כדי להסביר מה פסול ראה ר' אליעזר בתפילתו. הירושלמי, לעומת זאת, ער לכך שדברי ר' אליעזר נאמרים מתוך השלמה עם צביונה החדש של התפילה כמעשה מצוה מוגדר וברור, ללא חובת מניע אישי. משום כך המאמץ בירושלמי הוא להגדיר את הגבול, ולקבוע עד כמה תפילת הקבע יכולה להיות מרוקנת מכל צד אישי, מבלי שתחדל להיות תפילה. לכן באה בירושלמי לשון הגדרה וקביעת גבול – 'ו ב ל ב ד שלא יהא כקורא באיגרת'; "צ ר יך לחדש בה דבר בכל יום".

אם נדייק בלשון הבבלי נראה שגם בו הניסוח מכוון להגדיר את גבול התפילה, אבל כפי שאמרנו, הוא בא להגדיר דווקא את הפסול של תפילת הקבע. שני הפירושים "כל שתפילתו דומה עליו כמשוי", ו"כל שאינו אומרה בלשון תחנונים"¹³, ברורים כמכוונים להגדיר מיהו זה המתפלל ה'קובע' את קונו.

מעניין יותר דיוק לשונו של הפירוש הבא, "כל שאינו יכול לחדש בה דבר", אך כדי לעמוד עליו כדאי לנו לעמוד ראשית על תהליך הפסיקה המופיע בראשונים בנוגע לייחודה של תפילת נדבה, אשר יתכן וניתן לראות בו שחזור של התהליך התפישתי החל, לפי הצעתנו, כבר בין האמוראים בנוגע לתפילת התחנונים.

13 אם משפט זה אכן מקביל לאמור בירושלמי "כקורא באיגרת", נוכל לפרשו על פי יוסף פ' הלוי (הנ"ל הערה 6), כל שאינו אומרה בנגינה וטעם.

14 בבלי ברכות כא ע"א.

מימרת ר' יוחנן "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו"¹⁴ – אשר בוודאי מוסבת על תפילה ממניעים אישיים ולא על זו שעל מנת לצאת ידי חובה – מובאת בסוגיית הבבלי בדבר מי שמסופק אם התפלל אם לא. לשון הגמרא (ברכות כא ע"א): "ספק התפלל ספק לא התפלל, אינו חוזר ומתפלל; ורבי יוחנן אמר: ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו"¹⁵.

מימרת ר' יוחנן אינה מוצגת כדעה חולקת, אלא כ"קול שני" – שיטה אשר לא ברור מה עומד מאחוריה, אך מכל מקום, בביטוייה המעשי היא נוגדת את ההלכה שזה עתה הצבנו, על כך שאין אדם מתפלל תפילה שאינו חייב בה בנוסח של תפילת חובה.

אכן הרי"ף¹⁶, אשר לא ראה בה סתירה, העמיד אותה כעוסקת בתפילת נדבה, והתנה תפילה זו עצמה בכך שהיא נעשית על דעת שהיא רשות, ושלא על דעת שהיא חובה. כלומר, על מנת שתהיה זו תפילת נדבה, שרק היא יכולה להיות תפילה שאדם מתפלל "כל היום כולו", היא צריכה להיעשות מתוך תודעה שהיא תפילה שאין חייבים בה. (הצורך להדגיש זאת נוצר מכיוון שאמנם המדובר כאן בתפילת נדבה פרטית, אישית, שאדם מתפלל מרצונו, אך נוסחתה מבוססת על תפילת החובה, ועל כן יש חשש שהאומר אותה יתפלל על דעת שהיא חובה – כמו שאר התפילות הנאמרות באותה לשון).

כאשר הרמב"ם 'מתרגם' את התנאי של הרי"ף להוראה מעשית, על מנת להבטיח שאדם יתפלל נדבה על דעת שהיא רשות, הוא כותב: "צריך שיחדש דבר בכל ברכה וברכה מן האמצעיות מעין הברכות. ואם חידש אפילו בברכה אחת דיו כדי להודיע שהיא נדבה ולא חובה"¹⁷. קל לעמוד על אורח מחשבתו של הרמב"ם: דברי ר' יוחנן מובאים בגמרא בהקשר של המתפלל אשר יש ספק שמא כבר יצא ידי חובתו; ואילו בהלכה אחרת, הדנה במי שוודאי שיצא ידי חובתו, אלא שנתקל בציבור מתפללים, אומרת הגמרא (שם): "התפלל ונכנס לביה"כ ומצא ציבור שמתפללין, אם יכול לחדש בה דבר יחזור ויתפלל, ואם לאו אל יחזור ויתפלל". היכולת לחדש היא התנאי וההיתר לכך שאדם שכבר יצא ידי חובת תפילה יחזור ויתפלל. תפילה זו אינה יכולה להיות אחרת מתפילת נדבה, שכן הוא כבר יצא ידי חובתו, ומכאן שהציון של תפילת הנדבה הוא היכולת לחדש בה דבר. וכך, כלשונו של הרמב"ם, החידוש בא "להודיע שהיא נדבה ולא חובה".

15 המימרא מופיעה גם בפסחים נד ע"א, "ולואי שיתפלל אדם והולך כל היום כולו".

16 ברכות יב ע"ב - יג ע"א.

17 הלכות תפילה, פ"א ה"ט. וראה השגת הראב"ד שם, ובתלמידי רבינו יונה ברי"ף יב ע"ב ד"ה "והאי דאמרין הלואי שיתפלל אדם".

בעקבי הקבע

נמצאנו למדים, שהרוצה להתפלל תפילות נוספות על מה שחייב בהן, הרשות בידו אלא שצריך לעשותן בתורת נדבה, וזאת בתנאי שיתפלל על דעת שהיא רשות, ולשם כך עליו לחדש בתפילתו.

אם בתפילת הנדבה יש ביטוי־מה לתפילה הפרטית, האישית, זו שאדם מתעורר לה מן הצורך והרצון להתחנן, הרי שדיוק הלשון בבבלי שלפנינו מתאר היטב את המתפלל 'קבע' – "כל שאינו יכול לחדש בה דבר". מי שאינו מתפלל מתוך מניע אישי, ממילא אין בכוחו לחדש בתפילתו כלל, והוא זה ה'קובע' את ה'¹⁸. נראה שר' יוחנן החזיק יותר מכל במודל התפילה הפרטית, הנאמרת מתוך מניעים נפשיים אישיים של המתפלל; כך משתמע מן המימרא "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו", המשקפת את התפישה כי לתפילת הקבע אין בלעדיות על הבעת תחושות המתפלל. קיום התפילה לצאת ידי חובה בלבד, אין די בו לספק את צרכיו של אדם המסור לאלוהיו. ייתכן שמונחת כאן גם ההנחה שהתעוררותו ורצונו של האדם להתפלל מעידים על מידת מסירותו ואדיקותו בעבודת ה', ושהתפילה התמידית היא הסימן למקום שתופש הקב"ה בחייו של האדם. הרי זה כאילו אמר ר' יוחנן: "ולואי ויהיו כולם מסורים ונאמנים לקב"ה עד שלא תיפסק תפילה מפייהם". התעסקותו הנרחבת של ר' יוחנן בנושא התפילה, בצדדיה ההלכתיים כמו גם בצדדיה הרעיוניים, מראה עד כמה היתה היא חשובה בעיניו; הוא השתדל לקבוע לה מקום של כבוד, ולצייר בקוים ברורים כיצד צריכה תפילה להיעשות. להלכותיו הנוגעות בצדדים פורמליים של התפילה (בעיקר בברכות כו ע"ב, כח ע"ב), יש לצרף גם תיאורים של 'התפילה האידיאלית': "דאמר רבי יוחנן: ותיקין היו גומרים אותה עם הנץ החמה" (שם כו ע"ב); "דאמר רבי יוחנן איזהו בן העולם הבא זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית" (שם, ד ע"ב). כן גם דאג ר' יוחנן שכוונתו של המתפלל תהיה שלמה,¹⁹ ושלא יקדים דבר לתפילתו: "אמר רבי יוחנן אמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב כל האוכל ושותה ואחר כך מתפלל עליו הכתוב אומר "ואתי השלכת אחרי גִּנְךָ" (מלכים־א יד ט); אל תקרי 'גויך' אלא 'גאיך'. אמר הקדוש ברוך הוא לאחר שנתגאה זה קבל עליו מלכות שמים". דרשה נוספת של ר' יוחנן בשם ר' יוסי ברבי חנינא, מטעימה את ערכה של התפילה, שאפילו למעלה מקפידים לקיימה: "אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי: מנין שהקדוש ברוך הוא מתפלל,

18 וכך במפורש ברי"ף, שם: "דלא קאמר ר' יוחנן ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו, אלא תפילת נדבה כגון תחנונים וכיוצא בהן", וכן בהמשך "התפלל ונכנס לבית הכנסת ומצא ציבור שמתפללין, אם יכול לחדש דבר כדי שתהא תפלתו תחנונים יתפלל ואם לאו אל יתפלל". הרי שכבר בדברי הרי"ף יש קשר וזהות בין תפילת נדבה, שהיא אדעתא דרשות, לתחנונים, ובין חידוש דבר לתחנונים.

19 להלן הערה 22.

שנאמר "והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי" (ישעיהו נו ז). 'תפלתם' לא נאמר אלא 'תפלתי', מכאן שהקדוש ברוך הוא מתפלל" (שם ז ע"א).
 באותו אופן נתפשת הלכה אחרת שלו (אף היא בהשראת ר' יוסי)²⁰ – "מצוה (קרי: הידור מצוה, לכתחילה) להתפלל עם דמדומי חמה" – גם היא, כחלק מן המאפיינים של המתפלל האידיאלי. וכך ביטאו זאת אב"י בר אבין ור' חנינא בר אבין (בפירוש הרביעי ל'מאי קבע' בסוגיית הבבלי), בהעמידם אף את הדרישה הקיצונית הזאת כחלק מן הסימנים של המתפלל קבע "כל שאין מתפלל עם דמדומי חמה"; די בכך כדי לדעת שהוא אינו מתחנן בתפילתו, ושאינו מקיימה מכל ליבו אלא בשל חובה שעליו.

1

אין לטעות ולהחליף את סוגיית ה"קבע" מול "תחנונים" כזהה לסוגיית הכוונה בתפילה. גם המתפלל קבע נדרש, ככל שהדבר קשה, להתכוון בתפילתו. הרי לשם כך הותרה לו תפילה קצרה,²¹ ואף המאמץ לפתור את בעיית הכיוון הפיזי (במשניות ה-ו) מסתיים בדרישה "כיוון את ליבו כנגד בית קודשי הקודשים".²²
 תפילת הקבע היא תפילה בעלת סדרים מוגדרים, לעומת התפילה בצורתה הערטילאית, של "עבודה שבלב" או: "עיקר תפילה",²³ אשר אינה מוגדרת באופן הביצוע שלה. מכל מקום, בשתייהן נדרשת כוונה.

20 "אמר ר' יוסי: יהא חלקי עם מתפללים בדמדומי חמה", שבת ק"ח ע"ב.
 21 לא ניכנס כאן לבעיה הסבוכה של פרשנות דברי ר' יהושע במשנה ד, ועל היחס בין תפילה קצרה ל'מעין שמונה עשרה'.

22 ואין הכוונה לכיוון את לבו ממש, לרוחות השמים, שהרי הבעיה מתחילה מכך שהעמידה בכיוון הנכון אינה אפשרית על גבי חמור או ספינה. יתירה מזאת, גם הכיוון עצמו לא נועד אלא לעורר את הרושם והכוונה של המתפלל, כפי שנלמד מדניאל, בברכות לד ע"ב: "ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: אל יתפלל אדם אלא בבית שיש שם חלונות, שנאמר 'וְכִיִּין פְּתִיחֵן לָהּ בְּעֵלְיָתָהּ נִגְדַּד יְרוּשָׁלַם' (דניאל ו יא), וכן "המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולברו למעלה" (יבמות ק"ב ע"ב) על פי הכתוב 'וְהָיוּ עֵינָיו וְלִבֵּי שָׁם פֶּל הַיָּמִים' (מלכים א ט ג) המוסב על בית המקדש. ראה א' ארליך, "מקום השכינה בתודעת המתפלל", תרביץ סה/ב תשנ"ו, עמ' 315-329; הנ"ל, "כל עצמתי תאמרנה – המחווה הלא-מילולית בתפילה", ירושלים תשנ"ט, עמ' 64-96.

23 "מניין לעיקר תפילה בתוך המצוות, מהכא: "את ה' אלהיך תירא ואתו תעבד" (דברים ו יג) – משנת ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי, כנוסח הרמב"ם בספר המצוות עשין ה', כסימוכין לסיווג התפילה כמצוה דאורייתא. לשיטתו, חובת הדאורייתא היא "עיקר תפילה", אך הנוסח, הזמן ושאר הפרטים הם תקנות מאוחרות; ראה הלכות תפילה פ"א הלכות ג-ו. כידוע חלק עליו הרמב"ן בנושא זה באמרו שכל כולה של חובת התפילה הוא דרבנן, ראה בהשגותיו לספר המצוות במצוה הנ"ל. ועיין במקור, "משנת ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי, או: מדרש שלושים ושתים מדות", מהד' ה"ג ענעלאו, ניריורק תרצ"ד, עמ' 228; הפסוק הנדרש שם הוא זה שבדברים י כ, עם המשכו בפסוק כא: "מניין לעיקר תפילה בתוך המצוות, שנ' את יוי אלהיך

בעקבי הקבע

הפְּחָת בחינניותה של הכוונה בתפילה חל בדורות מאוחרים יותר. הרמב"ם פסק על יסוד הבבלי (לד ע"ב) –

כוונת הלב כיצד, כל תפלה שאינה בכוונה אינה תפלה, ואם התפלל בלא כוונה חוזר ומתפלל בכוונה; מצא דעתו משובשת ולבו טרוד אסור לו להתפלל עד שתתישב דעתו.²⁴

אך הטור פסק –

והאידינא אין אנו חוזרין בשביל חסרון כוונה שאף בחזרה קרוב הוא שלא יכין, אם כן למה יחזור.²⁵

אמנם נימוקו עמו, בדין של ר' אלעזר (ל ע"ב) – "לעולם ימוד אדם את עצמו אם יכול לכוון את לבו יתפלל ואם לאו אל יתפלל", אך הטור לא פסק שבשל חסרון הכוונה התמידי לא נתפלל כלל. למעשה, השתרשה כאן התפישה של התפילה כחובת גברא שיש לקיימה בין מתוך כוונה ובין לא, ומכל מקום אין לחזור ולהתפלל כשזו אינה.²⁶ בדומה לכך, גם במחשבת התפילה של חז"ל בסוגיה שבין 'קבע' ל'תחנונים', חלה "התקררות", בהתרחקות התפילה יותר ויותר ממקורה הטבעי בצורך וברצון של האדם להתפלל, אל החובה הנכפית עליו כמצוה גדורה וסדורה. כשם שלא קדמה ההלכה של הטור "האידינא אין חוזרין" להלך הרוח הרווח, שעיקר מצות התפילה הוא אמירתה ואין מי שמסוגל לכוון בכל תפילותיו תמיד, כך אין להניח שתפילת הקבע נקבעה בתוך מציאות של קהל הנוטה לתפילות ותחינות השכם והערב. הדעת נותנת שקדמו לכך רפיון של תפילת התחנונים, ואולי אימוצה על-ידי יחידים בלבד, בעוד רוב הציבור לא נטה לכך. כך, עם מיסוד תפילת הקבע, צמחה גם הטענה הנגדית של ר' אליעזר, לפיה בצד הרווח ממיסוד התפילה והפיכתה לנחלת הכלל, גם נפסד יסוד מהותי בה; אותה

תירא, הוא תהלתך. ותפלה ותהלה אחת היא". ובהערה לשורה 15 שם, (תרגום): 'נראה יותר שהשוני [בספר המצוות] מן הנוסחה שלנו מקורו בפרפראזה [הנובעת מציטוט חופשי], ולא בהבדלי גרסאות'. (על משנת ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי, ראה רי"ן אפשטיין, "למשנת ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי", תרביץ ד/ד עמ' 343-353, ומאוחר יותר ב-HUCA 23 (1950-51), "למשנת ר' אליעזר", עמ' א-טו; מובאים שניהם בקובץ "מחקרים בלשונות התלמוד ובלשונות שמיות", ירושלים תשמ"ח, חלק ראשון כרך ב, עמ' 221-247).

24 הלכות תפילה, פ"ד הט"ו.

25 טור או"ח קא ס"א. ועיין בגר"א להגהת הרמ"א בשו"ע לסעיף זה. וכן בבית יוסף, סימן צד סעיף ט: "אבל כגון אנו שאין אנו מכוונים בתפילתינו לא יחזור להתפלל, דקרית ביה למה לי רוב זבחיכם, וכמ"ש רבינו [הטור] בסימן ק"ז בשם הרא"ש".

26 אף שיש מקום לומר שהסיבה ש"בחזרה קרוב הוא שלא יכין" היא שדווקא לאחר שלא כיוון בתפילתו הראשונה אנו אומרים שאין המתפלל נוח להתכוון בשעה זו. אולם, מבית יוסף, לעיל הערה 25, משתמע שכל תפילותינו בחזקת מחוסרות כוונה הן.

עמנואל מסטיי

טענה ניתן להשמיע גם על דברי הטור בעניין הכוונה: אמנם אנו כנים ואיננו משלים עצמנו שבכל תפילה כוונתנו שלימה תמיד, אך מה היא התפילה אחר שהודינו בכך!²⁷

27 גם לבית המדרש אי אפשר בלא חידוש; אם נתיימר להציע בכמה משפטים קצרים מענה לקושי המתקבל מן הצורך לציית לחובת התפילה הקבועה מצד אחד, ולצורך בכוונה, מצד שני, הרי שיש לראות בכך השתכללות של האתגר הרוחני אשר עמד בפני דורו של עזרא. אם בדורו של עזרא, היה על האדם החפץ להתקרב לאלוהיו להשתדל בכדי להוציא את מחשבתו בצורת תפילה מתוקנת מפיו, ולמענו נתקנה התפילה המנוסחת, הרי שהאתגר של המתפלל המודרני הוא להוציא מתוך התפילה המנוסחת את מחשבתו. במלים אחרות, לא כיבוש של הרגש האישי יש כאן, אלא ברירתו והנפקתו מתוך המכלול הקבוע. נראה שכך ניתן לקיים בגופנו "וכשאתה מתפלל, אל תעש תפילתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום".